
Леонтій Войтович

**КАРПАТСЬКІ ХОРВАТИ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ
РОЗВИТКУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

У процесі дослідження давньої історії України докиївського періоду, зокрема, племінних князівств, чи не найбільш дискусійною і невирішеною є проблема хорватів, які наприкінці X ст. увійшли до складу Київської Русі. В українській та російській історичній літературі і досі поширене етнічне означення прикарпатських племен VIII-X ст. як білих хорватів. Проте такий погляд, на мою думку, є чистою води непорозумінням, яке викликане неправильною інтерпретацією ще науковцями кінця XIX - початку XX ст. фрагментів з трактату Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. З того часу хорватськими, сербськими, чеськими та угорськими вченими зроблено чимало в розробці «хорватської» проблематики, проте їх праці значною мірою залишаються непоміченими дослідниками України та Росії. Сьогодні ще залишаються прихильники локалізації Білої Хорватії у Каринтії, але більшість дослідників локалізують її біля витоків Одри, Нейси та Білої Ельстер, де ще у XIV ст. існували автономні хорватські райони та збереглася хорватська топоніміка.

Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Л. Нідерле¹, Т. Модельського², Ф. Шішіча³, Л. Гауптмана⁴, Я. Відаєвича⁵, Г. Лябуди⁶, Б. Застєрової⁷, Г. Ловмяньського⁸ та Л. Войтовича⁹. Хорватський вчений С.Сакач, використовуючи висновки швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюри, встановив, що назва „білі хорвати” за іранською термінологією, прийнятою у слов’ян, означає „західні хорвати”¹⁰. Сьогодні це визначення загальноприйняте і заперечень не викликає. Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі білі хорвати були частиною хорватського масиву. З такої аксіоми виходили

Д. Маркварт¹¹, Л. Гауптман¹², В. Груби¹³, Л. Періч¹⁴, Ф. Дворнік¹⁵, П. Третьяков¹⁶, В. Королюк¹⁷, Д. Бліфельд¹⁸, Л. Войтович¹⁹ та ін.

Нагадаємо, що візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (913-959) писав не літературний твір, а настанову та довідник з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, не маючи жодної потреби щось замовчувати або перекручувати. Всі сумніви з приводу його інформації, які інколи можна зустріти в літературі²⁰, є скоріше за все лише даниною модному в певні часи гіперкритицизму. У 31 та 30 розділах своєї праці василевс писав: *«... хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих „білими”, котрі живуть по ту сторону Туркії [тобто Угорщини. Це позначення візантійцями у X–XI ст. угорців терміном „турки” доведене давно і не потребує перегляду – Л. В.²¹] поблизу Франгії [на думку більшості дослідників архаїчним терміном „Франгія” скрізь по тексту трактату позначений східний відлам імперії Франків – Германське королівство. Версію подвійного значення цього терміну: „Grossfrangia”, як частина франкської імперії поза Альпами, і „Frangia”, у значенні “Regnum Italicum”, висунув В.Онзорге²² та активно підтримав Г. Кунстманн²³, але обидва не звернули увагу, що „Regnum Italicum” з’явився тільки після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина Багрянородного. – Л. В.], і межують зі слов’янами, тобто нехрещеними сербами. „Хорвати” слов’янською мовою означає „жителі великої країни”. Ці хорвати виявилися перебіжчиками до василевса ромеїв Іраклія.*

...Хорвати жили на той час за Багіварією [більшість новіших коментаторів виводять цей термін від „Vagoaria”, “Valoaria”, “Vavor” латинських джерел і розуміють під ним частину держави Оттона I – Баварське герцогство²⁴. Є ще ряд інших думок, зокрема, А. Бандурі вважав, що „Багіварія” – це спотворена назва Карпат²⁵; Й. Міковші – територія за р. Ваг у Словаччині²⁶, інші автори – Бабина гора в Оравських Бескидах²⁷. – Л. В.], де з недавнього часу знаходяться білохорвати...

... Другі ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зветься білохорватами, тобто „білими хорватами”, які мають

власного архонта. Вони підпорядковуються Оттону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і залишаються нехристами, вступаючи в родинні зв'язки і дружні взаємини з турками.

... Велика Хорватія, звана „Білою”, залишається нехрещеною до сего дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє не менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакітів [тобто печенігів, які після 896 р. оволоділи степом від Дону до Сирету, а їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі²⁸, звідки вони могли легко тривожити хорватів поблизу Карпат та на Середньому Дністрі. Принаймні, у 948-952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження С. Плетньової щодо печенізьких археологічних пам'яток на Дону²⁹ цим висновкам не суперечать. Про розселення восьми печенізьких орд, одна з яких межувала чи досягала під час наскоків їх місць розселення, з уличами, древлянами і, навіть, лендзянами, розповідає у 37 розділі цього ж трактату василевс Костянтин VII. Заперечення висновків П. Діакону з боку І. Божилова³⁰ виглядає непереконливим. Слідів болгарського панування у цьому регіоні не знайдено. – Л. В.]. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних суден, бо далеко лежить від моря, - шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається „Чорним”...”.

Грунтовний аналіз відомостей про хорватів, які збереглися в основному джерелі – трактаті „Про управління імперією” візантійського василевса Костянтина VII³¹ дозволяє зробити висновок, що в середині X ст. *Біла Хорватія* займала переважно первинну територію колишнього хорватського союзу (*Велика Хорватія*) вздовж північних кордонів Угорщини, на заході змикаючись з *Білою Сербією*, а на сході її межі були доступні нападам печенігів. *Біла Сербія* тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Хорватські землі від витоків Вісли через басейн Сяну простягалися десь до середньої течії Дністра - верхньої течії Пруту, звідки могли бути доступними для нападів печенігів. З трактату також випливає, що після того, як угри розгромили державу

Святоплука Моравського, вони межували з хорватами біля Карпат, тобто в Закарпатті. В розділі 13 трактату Костянтина записано: „... до турків прилягають наступні народи: з західної сторони від них – Франгія, з північної – пачінакіти, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендоплока [Святоплука – Л. В.], котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідають з турками біля гір...”. Г. Літаврін та В. Шушарін вважають, що мова тут йде про далматинських хорватів, і відносять цей фрагмент до незрозумілих³², але скоріше всього вони помиляються. Повідомлення 13 розділу логічно пов’язане в тексті з рештою повідомлень про угрів, печенігів та хорватів. Була звернена увага також, що фрагменти трактату, які відносяться до хорватів біля Карпат, не дозволяють називати їх *білими*. Сам автор трактату, користуючись окремими різночасовими джерелами і не маючи змоги їх перевірити та узгодити, безперечно, плував поняття Білої та Великої Хорватії.

Про хорватів є дуже важливі згадки ще в деяких пам’ятках. Зокрема, в Повісті временних літ розповідається: «... По мнозех же временах сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорська земля и Болгарьска. От тезх словенъ разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте. Яко пришедше седоша на реце имянем Марави, и пролзвашася морави, а друзии чеси нарекошася. А се ти же словени: хрвате белии и серебъ и хорутане.

... И живяху в мире поляне, и деревляне, и север, и радимичи, вятичи и хрвате. Дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне, а улучи и тиверьци седяху бо по Днестру, приседяху к Дунаеви Бе множьство их, седяху бо по Днестру, оли до моря, суть грали их и до сего дне, да то ся зваху от Грекъ Великая скуфь.

... В лето 6415. Иде Олег на Грекы. Игорь оставив Киев, поя же множьство варяг, и словен, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверьци...

... В лето 6500. Иде Володимиръ на Хорваты. Пришедшию бо ему с войны хорватьскыя, и се печенези придоша по оной стороне

от Сулы; Володимер же поиде противу имъ, и сретє я на Трубеже на броде, кде ныне Переяславль»³³.

Польський хроніст Вінцентій Кадлубек розповідає, що Болеслав Хоробрий «Гуннів чи Угрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні перебрав під свою владу...».³⁴ Цим фрагментом польський хроніст, можливо, відбив свідчення про боротьбу між Угорщиною та Польщею після 966 – до 981 рр. за хорватські землі, розташовані вздовж гір на захід від Дуклянського перевалу. Боротьба за ці землі йшла з перемінним успіхом. Очевидно, в ході цієї боротьби Угорщина оволоділа Перемишльською землею, про що може свідчити угорський цвинтар X ст. у Перемишлі. У 981 р. ці землі були включені до складу Київської Русі князем Володимиром Святославичем, в “гаремі” якого з’явилися дві „чехині”, одну з яких звали Адель.

Видатний англосаксонський політик і культурний діяч, кабінетний ерудит король Альфред Великий (879-899/901) у своєму доповненні хорографії іспанського священика Павла Орозія (кінець IV – перша половина V ст.), що базувалося на різноманітних відомостях сучасників, зокрема, добутих при дворі Арнульфа, германського короля (887-899) і римського імператора (896-899), який воював проти Великої Моравії та інших сусідніх слов’ян³⁵, помістив „Хоротів” (хорватів) на схід від далемінців і на південь від Магда, а „з півночі від землі знаходяться Сарменди до самих Рифейських гір” („Орозій” короля Альфреда, 12-13). Далемінці-гломачі разом з сіучлами, колодицями, мільчанами і лужинами входили до союзу сорбів (сербів)³⁶. Цей союз був відомим Костянтинові Багрянородному як Біла Сербія. Донині збереглися залишки цього союзу – лужицькі серби. Землі далемінців локалізуються між р. Каменицею, притокою Мульди, Лабою до Стріли, Полуницею і Крушними горами. Отже, у праці Альфреда відбита західна межа між Білими Хорватами та Білими Сербами. Сюди доходили поселення чеських хорватів з-над Верхньої Лаби та сілезьких хорватів з-над Верхньої Нейсе, відомі з інших джерел.³⁷ Д. Босворт поміщав Мегд у Східній Пруссії та Польщі³⁸, Г. Лябуда ототожнив його з Мазовією³⁹, локалізація якої не потребує уточнень.

Сарменди – поза сумнівами – Сармати⁴⁰. Цим терміном вчена Європа довгий час позначала населення східної частини континенту.

Під Рифейськими горами в літературі звичайно розуміють Уральські гори. Тому і цей фрагмент „Орозія” короля Альфреда міг означати вказівку на те, що за хорватами аж до Уралу живуть сармати, тобто незнаний народ. Але трактування цієї назви досить неоднозначне. „Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей”, - писав Псевдо-Гіппократ. „У Скіфію і в північні землі вступив жахливий Борей... І що ж? Хіба Гіпаніс [Південний Буг – Л. В.], що бере початок зі скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?” – читаємо у „Метаморфозах” римського поета Овідія, засланою у I ст. до м. Томи на побережжі нинішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими (Скіфськими) горами розуміються Карпати⁴¹. Підсумовуючи результати аналізу повідомлення „Орозія” короля Альфреда про хорватів, можна стверджуючи, що, уточнюючи західні та північні межі хорватського масиву, ця пам’ятка прив’язує весь масив до Карпат.

Легенда про св. Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була створена у 940-970 рр. сучасниками, добре знайомими з фактичним перебігом подій, і лягла в основу Житія. Після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла до хорватів. Болеслав енергійно намагався дістати матір у свої руки, але не зміг цього добитися⁴². Земля хорватів мусила знаходитися недалеко від Пшован. Очевидно, звідти княгиня виїхала далі на схід за межі впливу Болеслава. Схоже, що хорватська верхівка, яка нею опікувалася, була вже християнською.

Підводячи підсумок досліджень цього блоку писемних джерел, де згадуються хорвати, можна дійти висновку, що у середині X ст., коли Костянтин Багрянородний завершив писати свій трактат, Велика Хорватія як єдине супероб’єднання чи надсоюз вже не існувала. У її західній частині було формування Біла Хорватія, яке, можливо, теж мало назву Великої. Рівночасно східні землі Великої Хорватії по традиції і далі продовжували називатися Великою Хорватією, що і зафіксували інформатори Костянтина Багрянородного. Між Білою Хорватією і східними землями Великої Хорватії

вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були вісляне⁴³.

Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного А. Бандурі, І.-Х. Гатгерера, Ф. Геркена, більшість вчених, в т.ч. М. Карамзін, Я. Головацький, М. Лебедкін, С. Соловійов, М. Барсов, Ф. Рачкі, О. Шахматов, С. Середонін, Л. Нідерле, Я. Пастернак, М. Смішко, Б. Рібаков, П. Третьяков, В. Седов, а також багато інших істориків розміщали початкові осади хорватів та Велику Хорватію в Галичині. М. Грушевський не поділяв цієї думки, але для цього йому довелося відкидати свідчення Повісті временних літ про хорватів, а також допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на Хорватів на Верхній Одрі⁴⁴. Відчуваючи слабкість своєї аргументації, вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви використала польська наука як додаткову аргументацію щодо Великої Хорватії на Віслі, звідки хорвати прийшли у Галичину⁴⁵. Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Модерна теза Г. Кунстманна, який запропонував повернутися до давньої версії міграції хорватів з гирла Дону на Балкани, а звідти їх виходу на північ до Одри, не отримала широкого визнання. Вчений виходив з того, що Велика і Біла Хорватія – одне і теж поняття. Просто «Vel» повинно читатися як «Wel», а отже «velochrobati» (великохорвати) було первинною назвою хорватів. Другим аргументом Г. Кунстманна є версія походження племінної назви далемінців від далматів⁴⁶. Хоча Н. Клаїч під впливом цієї версії змінила свою попередню думку і помістила Білу Хорватію у Карантанію⁴⁷, більшість істориків виступила з критикою поглядів Г. Кунстманна. Особливо переконливою виглядає аргументація Р. Катішіча⁴⁸. Окремо стоїть гіпотеза І. Мужича, який, головним чином на підставі антропологічних матеріалів, розвинув тезу про автохтонність хорватів у Далмації⁴⁹.

Велика Біла Хорватія у X ст. визнала залежність від германського імператора Оттона I. Її локалізація на Верхній Віслі і Верхній Одрі, обґрунтована Л. Гауптманом⁵⁰ і підтримана Б. Графенауером⁵¹, залишається загальноприйнятою серед хорватських, чеських, сербських, словенських і більшості польських

істориків. Недавно С. Пантелич уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер⁵². В цьому регіоні йому вдалося відшукати цілі хорватські анклав, які ще у XIV ст. зберігали автономію, а пізніше були поступово асимільовані, зберігши тільки залишки хорватської топоніміки.

Накопичені археологічні матеріали також не суперечать цим висновкам. У VI-IX ст. весь хорватський ареал в основному мав спільний обряд поховання. Тіло спалювали на певній відстані від місця захоронення у своєрідних “крематоріях”. Обпалені кості складали в урну і з урною засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган⁵³. Такі пам’ятки зустрічаються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (Кошіце) і у нинішній Хорватії (пам’ятки VII ст.)⁵⁴, уздовж течії Ельби і у низов’ях Мульди, між нижньою Заале і Ельбою (кінець VI - початок VII ст.)⁵⁵. У пам’ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням.

Виходячи з сказаного вище, закарпатських, придністровських і присяньських хорватів правильніше було б називати карпатськими хорватами, як пропонує Я. Ісаєвич⁵⁶, а не білими хорватами, оскільки останні розміщались у верхів’ях Вісли та Одри і басейні Білої Ельстер. Археологічні дослідження останніх літ територій Карпатських Хорватів, в тому числі велетенських городищ типу Пліснеська, Стільська, Солонська та інших, які були у десятки разів більшими за сучасні їм міста Київської Русі, виробничі комплекси з високим рівнем технології типу Рудниківського металургійного, відзначення економічного піднесення, що почалося на початку IX ст., і спричинило різке розшарування суспільства, в першу чергу за професійною ознакою, дозволяють припускати, що на землях Прикарпаття до кінця X ст., коли ці території ввійшли до складу Київської Русі, функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до створення державних організацій⁵⁷.

Здогадку про існування окремих хорватських князівств на східних землях Великої Хорватії першим висловив Р. Рьопель⁵⁸. Враховуючи дані археологічних досліджень та висловлені гіпотези О. Мельниковою про початки державності у Північній та Східній

Європі⁵⁹, зараз про це можна говорити більш впевнено. На жаль, майже повна відсутність писемних джерел змушує відноситися до цієї проблеми дуже обережно. Але ті нечисленні джерела, що збереглися, все ж дозволяють зробити певні уточнення. Давно триває полеміка навколо так званого Празького привілею 1086 р. Він був наданий імператором Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Геггардту (1040-1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава I. Єпископ добивався виходу Празького діоцезу з-під влади чеських королів і перетворення його у світський лен імперії. Як було встановлено, у частині Привілею 1086 р. використано більш ранній документ 973 р. з описами меж Празької єпископії. Зрозуміло, що празька кафедра не мала потреб фальсифікувати східні кордони свого діоцезу, де лежали території, котрі у XI ст. належали до держави могутнього київського князя, а у церковному відношенні підлягали константинопольському патріархові. Тому в документі 1086 р. було просто переписано відповідні пасажі документу 973 р., підтвердженого папою Бенедиктом (972-974 рр.) та імператором Оттоном I (помер у 973 р.), які відбивали стан справ ще за часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X ст.⁶⁰: «Далі до півночі такі є кордони: Пшовани [*Pssouane*], Хорвати і другі Хорвати [*Chrouati et altera Chrowati*] Зласани [*Zlasane*], Требовани [*Trebouane*], Поборани [*Poborane*], Дедолізи [*Dedolize*], аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан [*Milcianorum*]. Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг [*Bug*] іменується і Стір [*Ztir*]... разом з гродом Краковія [*Crasouia*] і краєм, котрий має назву Ваг [*Vag*] і з усіма територіями, котрі належать до згаданого граду, котрий є Краковія [*Crasouia*]. Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Тріті [*Triti*] [Татри – Л. В.]...»⁶¹

Виходячи з цього, Л.Нідерле припускав, що близько 560 р. авари розгромили і розчленили Велику Хорватію, змусивши значну частину хорватів перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). А відлами хорватів були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах⁶². Г. Ловмянський вирішив, що

принаймні одне з названих у Празькому привілеї племен хорватів можна без вагань локалізувати над Віслою і ототожнити з віслянами⁶³. Тим самим без жодних обґрунтувань він опускав зауваження В. Кентшинського⁶⁴ та висновки Я. Відаєвича⁶⁵, який виступав проти можливості ототожнення віслян з хорватами. Обидві гіпотези виглядають сумнівними. У Празькому привілеї 1086 р. Краків та його околиці виділено окремо, тобто якраз вісляни, схоже, відділяли білих, і саме західних хорватів від інших – зласан, требован, поборан, дедолізів...

В науковий обіг давно введена одна цікава пам'ятка, навколо якої не вщухає наукова полеміка. "Географ Баварський" („Опис міст і територій з північної сторони Дунаю"), за версією Г. Ловмянського, яку приймає більшість вчених, був відредагований баварським монахом Рудольфом між 843-870-ми роками. Джерелами йому служила переважно купецька інформація⁶⁶. Російський дослідник О. Назаренко датує пам'ятку, яка, на його думку, була складена в монастирі Рейхенау слов'янським просвітителем єпископом Мефодієм на підставі інформації, зібраної в ході місіонерської діяльності в Моравії, другою половиною IX ст.⁶⁷.

Науковці (переважно польські та чеські вчені) з перемінним успіхом прагнуть розмістити племена, згадані у пам'ятці, на своїй території. Коли це зовсім не вдається, племена відносять до неідентифікованих. Але більш переконливо виглядає пропозиція німецького історика І. Херрманна⁶⁸, підтримана Б. Томенчуком⁶⁹, якою порядок назв пов'язується з транс'європейськими торговельними шляхами (річковими і сухопутними). В числі найбільш загадкових назв - «Zeriuani». У перекладі О. Назаренка вона передана як "серівани"⁷⁰. Існує маса версій їх ідентифікації, навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого визнання здобула здогадка П. Шафарика, підкріплена аргументацією Т. Левицького, за якою zeriuani - серби, тобто нинішні лужицькі серби. Т. Левицький виходив з порядку назв в контексті пам'ятки: lendizi - thafnezi - zeriuani - prissani - velunzani. Так як lendizi – це лендзяни, локалізовані в Сандомирській землі, а на думку польського історика prissani і velunzani - спотворені назви поморських племен пуржичан

і велинян, то zeriuanі-сорби були поміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією⁷¹. Вже Г.Ловмяньский помітив непевність такої локалізації⁷². Але, розчарувавшись в можливості розмістити названі племена на польських землях, він взагалі запропонував не брати до уваги порядок назв в контексті. Така теза дозволяє розглядати будь-які версії без обмежень, відірвано від місця у тексті, в залежності від фантазії їх автора. Тому з'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я мало не до гирла Дунаю, але жодна з них не є переконливою. Крім того, жодна не пов'язана з порядком назв у Географі Баварському.

І.Крип'якевич пропонував «zeriuanі» читати як «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з градами червенськими найдавніших літописів. Племінна назва черв'ян збереглася у Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі “червнями” (черляни, нині у Городоцькому районі Львівської обл.)⁷³. Це в'яжеться і з контекстом, де сказано, що це *“королівство настільке [велике], що з нього, походять всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок”*. О.Назаренко в даному контексті цілком коректно переклав “regnum” як “королівство”⁷⁴. Це могло бути натяком на гегемонію черв'ян в союзі волинських племен в період складання пам'ятки і пояснення появи “Градів червенських” у Повісті временних літ. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому спотворенні: zeriuanі = czeruianı = czerweni = черв'яни⁷⁵. З черв'янами ототожнювали етнонім “zeriuanі” Я. Відаєвич⁷⁶ та Т. Лер-Сплавінський, (вважаючи це плем'я польським)⁷⁷. Б. Томенчук розміщає їх у Вісло-Бузькому басейні⁷⁸, але для цього йому довелося перемістити волинян аж за гирло Західного Бугу, для чого відсутні будь-які підстави. За І. Херрманном, zeriuanі – це носії культури Луки Райковецької, яку В. Сєдов ототожнює з дулібами⁷⁹, але ця локалізація нічим не мотивована. Тотожність zeriuanі = черв'яни добре вписується в порядок назв Географа Баварського: lendizi - thafnezi - zeriuanі - prissani - velunzani. Lendizi - це, звичайно, лендзяни. Velunzani - це волиняни, але не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велинь, а з Волині, де останні засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами⁸⁰.

Старша генерація польських істориків, використовуючи інший фрагмент трактату „Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем’я *lenzenionoi* платило данину Києву в часи регенства Ольги, старалися посунути межі лендзян мало не під Київ. В кінці кінців не встояв і Г. Ловмянський. Він відмовився від попередніх поглядів і поширив кордони лендзян до Бугу та Стиру на Волині⁸¹. Ці тенденції мають місце і сьогодні. Межі лендзян на півдні і на сході пересуваються до верхів’їв Дністра і Стиру⁸² (інколи ще далі), а для обґрунтування цієї тези залучаються переважно ономастичні матеріали, причому, навіть такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця беззастережно відносять до західнослов’янських, тобто польських⁸³.

Немає поважних підстав відмовлятися від локалізації лендзян у Сандомирсько-Люблінській землі. Це плем’я могло у середині X ст. утримувати верхів’я Прип’яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, що бужани, волиняни чи інші волинські племінні князівства знаходилися в цей період під їх гегемонією. Як учасники дніпровської торгівлі, вони могли сплачувати якусь з доходів частку Києву. Через це Костянтин VII і зарахував їх в число данників Києва. О.Б. Головка з цього приводу пише про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів’ях західних витоків Дніпра (вірогідно, на території сучасної Білорусі), але водночас не була якимось значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася східнослов’янським населенням⁸⁴. Південні кордони лендзян дотикали до Угорщини, але це не значить, що вони доходили до Карпат. Знахідка цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати аж до меж Сандомирсько-Люблінської землі. Зрештою, етимологія угорської назви поляків – *lengyel* від лендзян не вимагає наявності безпосередніх кордонів. Досить було контактів через Перемишль, який тоді був хорватським центром⁸⁵. Назва його походить від Пшемисла – хорватського або моравського князя (у період гегемонії Великої Моравії тут міг сидіти моравський династ). Після розгрому Великої Моравії хорватські князівства стали об’єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в цей час переживала період складання. В орбіту держави Мешка I ввійшли лендзяни, а також,

можливо, на короткий час, Червень і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями лендзян, то за них би неминуче пішла довга боротьба. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими.

П. Шафарик та Л. Нідерле вважали, що *thafnezi* – це плем'я, яке жило на р. Танві, правій притоці Сяну⁸⁶. За даними “Географа Баварського”, на їх території було 257 градусів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Однак практично на жодній з територій племен, перелічених “Географом Баварським”, не вдалося відшукати відповідного числа градусів. Сам термін “град” (“*civitas*” у “Географа Баварського”) далеко не однозначний. Під ним можна розуміти не тільки укріплені поселення, а й громади-общини⁸⁷. Інші варіанти локалізації племені *thafnezi* (поморські, дравські, верхньодунайські) слабо аргументовані, базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у “Географа”⁸⁸. Є. Кухарський розмістив таян на південь від лендзян і на північ від Карпат⁸⁹, що по суті не заперечує версії Шафарика-Нідерле.

Повернувшись до порядку назв: лендзяни - таяни - черв'яни - *prissani* - волиняни, можна бачити в *prissani* тільки Приссанів, тобто плем'я, що живе на р. Сян (спотворену назву від *zlasani* з Привілею 1086 р. - засяни, засянці, позаяк форми присянці, прикарпатці і т.д. характерні для більш пізнього часу). За даними “Географа”, у засян (засянців, присянців) було 70 громад. В районі Перемишля-Сянока було майже стільки ж городищ. Карамзін⁹⁰, Добровський⁹¹ і Кралічек⁹² відстоювали тотожність *prissani* = *wrzesani*. Крисінський висунув варіант: *prissani* = *wrissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою⁹³. Войцеховський, Кернсовський, Ловмянський та інші прив'язували це плем'я до поморських Пуржич⁹⁴. Б. Томенчук помістив їх у гирлі Західного Бугу⁹⁵. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізрена на Балканах. Всі вони змушують сильно “вивертати” назву джерела, у залежності від бажань дослідника. Вони не враховують ні етимології назви, ні наявності археологічних пам'яток відповідної епохи і не

вписуються в контекст назв “Баварського Географа”. Порядок назв лендзяни-таняни-черв’яни-засяни-волиняни і далі *wguzi=пруси*⁹⁶ також вписується у систему шляхів, відомих пізніше (з Сандомира через Червень на Володимир, з відгалуженням на Перемишль).

Локалізувавши засян (засянців, присянців), можна спробувати локалізувати і інші племена, згадані в Привілеї 1086 р.: *trebouane*, *robogane*, *dedolizi*. Найпростіше було би требовлян ототожнити з теребовлянами, які розміщались в районі нинішньої Теребовлі в басейні Середнього Дністра на його лівому березі. Цей район густо заповнений археологічними пам’ятками відповідного періоду. При локалізації племені дослідники виходили з засади, що назва племені походить від “треба” – ритуальна жертва. Тому требовлян пробували локалізувати в Чеській Требові над Орлице (С. Закршевський, С. Арнольд), на р. Требніце (Я. Відаєвич, Т. Лер-Сплавінський), р. Качаві в околицях Легніце, яка колись називалася Требовою. Всі ці локалізації слабо в’яжуться з документом 1086 р. Можна ще згадати і район Требішова в Словаччині чи р. Теребовлі на Закарпатті⁹⁷.

Велика кількість топонімів, пов’язаних з требовлянами, на території по обидві сторони Карпат, а також у нинішній Хорватії (53 назви) може бути і свідченням міграції одного з найбільших хорватських племен, можливо, пов’язаного з охороною головного святилища хорватського язичеського пантеону. «*Robogane*» з Привілею 1086 р. при спробах локалізації перетворилися у «*Tobrzanie*» в Нижній Сілезії. Інші варіанти пов’язані з верхнім та середнім Бобром в околицях Болеславця і Вленя. Але ці землі входили у володіння брата св. Вацлава – Болеслава і не були хорватськими. Після локалізації засян і теребовлян для бобрян підходить лівобережжя Верхнього Дністра до витоків Бугу. Сюди можна включити і р. Боброк, де пізніше виникла Бібрка, і був уділ князя Дмитра Корятовича Боброк-Волинського.

Дедолізів – дядошан (чи дзядошан як пропонували називати їх Шафарик та Кралічек), які за даними “Географа Баварського” мали 20 громад, П. Шафарик розміщав у районі пізнішого Галича⁹⁸. Існує багато інших спірних локалізацій⁹⁹. Більшість сходиться на думці, що мова йде про сілезьке плем’я на лівобережжі Одри. Згадка

дядошан “Баварським Географом” та Привілеєм 1086 р. поруч з мільчанами не може бути випадковим збігом. Напевно, цей пасаж у Привілеї 1086 р. мав наступний вигляд: “...*Chrouati et altera Chrowati: Zlasane, Trebouane, Poborane; Dedolize...*”, тобто, слід визнати помилковою нашу давню гіпотезу про належність дядошан до числа хорватських племен¹⁰⁰.

Ми підтримуємо припущення Я.Д. Ісаєвича щодо можливої помилки у тексті Привілею 1086 р. Ріка Стир, скоріше всього, спотворена назва р. Стрий. У 60-80 рр. X ст. Краківщина входила до Чеської держави, межа впливів якої проходила в районі річок Стрия (східна межа пізнішої Перемишської землі) і Бугу¹⁰¹. З цього масиву, на нашу думку, необхідно виключити волинські землі, бо у Привілеї 1086 р. не згадуються сусідні з засянами волинські племена червлян та танян, не кажучи вже про бужан і волинян. Прийняття цієї гіпотези сильно звужує базу пошуків локалізації хорватських племен, згаданих в Привілеї 1086 р., обмежуючи її витокami Західного Бугу та р.Стрий. Отже, в регіоні, де пізніше виникло Перемишльське князівство, у IX-X ст., напевно, існували племінні хорватські князівства засян, теребовлян і поборан.

На цих теренах знайдено ряд гігантських городищ, окремі з яких (Пліснисько чи Стільсько) могли бути столицями племінних князівств. Що стосується теребовлян, їх назва могла походити від загальнохорватського святилища, де справлялася “треба”. Цілий ряд таких святилищ знайдено на Буковині, у Тернопільській та Івано-Франківській областях¹⁰². Одне з них знаходилося біля с. Ілова Миколаївського району Львівської обл.¹⁰³ Поруч – гігантський комплекс давнього міста у Стільську, яке загинуло в кінці X ст., коли Володимир приєднав хорватські князівства. О. Корчинський вважає, що це місто могло бути столицею всієї Великої Хорватії¹⁰⁴. Принаймні, тут могла бути столиця західної частини Теребовлянського князівства, яке потрапило в орбіту Великоморавської держави, тоді як східна частина цього князівства із центром у Теребовлі залишилася за межами цього впливу.

Крім археологічних матеріалів важливе значення мають повідомлення арабських та перських авторів. “Арабський Анонім”

часів Святоплука Моравського (870-894) дійшов до нас у передачі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (початок X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від “Аноніма” походить згадка про плем’я *grwab* і його князя *Suwayyat* [Ібн Рошт] чи плем’я *garawat* та його князя *Suwayyat Malik* [Гардізі]¹⁰⁵. В обох випадках легко можна побачити спотворені назви хорватів і князя Святоплука. Можна погодитися з Г. Ловмянським, що арабські купці, торгуючи з державою моравського князя, називали її за першим „з краю” племенем, яке підлягало цьому володареві. Але намагання польського історика за всяку ціну віднести ці відомості до вісян, відкинувши хорватів наддністрянських і карпатських, виглядає взагалі безпомічним¹⁰⁶. За його версією, арабські купці, щоб потрапити до резиденції Святоплука на Мораві, мусили йти стороною від Дністра і Карпат через Волинь на Віслу, залишаючи в стороні хорватів наддністрянських і чеських, не кажучи вже про хорватів карпатських. Для підтвердження цієї гіпотези він вказує на скарб дірхемів у Дорогичині та в околицях Любліна. Але саманідське срібло також знайдене у Перемишлі та Хусті на Закарпатті. У Перемишлі, за свідченням Єхуди Бен Меїр ха-Кохена, вже на початку XI ст. функціонувала єврейська торговельна факторія¹⁰⁷. Посередницька торгівля між арабами та християнами повністю була в руках євреїв. Навряд чи арабські купці самі доходили до держави Святоплука. Свою інформацію вони збирали в хазарських містах та Булгарі. Єврейські купці не випускали їх за межі Хазарії. Щоб їх обійти, доводилося долати небезпечний шлях з Хорезму до Булгару. Звідти можна було потрапити до Києва. Обійти Київ не було можливості. Легенди про Артанію, де вбивають іноземців, занесені арабами з Києва, відбивають свідчення про боротьбу місцевих купців з конкурентами. А з Києва до Морави найбільш короткий і безпечний шлях вів через Перемишль, або через Карпати¹⁰⁸.

Відомості ал-Масуді про Мораву, Хорватин та Чехин взяті з п’ятих рук¹⁰⁹, але вони теж скоріше відносяться до хорватів на Дністрі або в Карпатах, ніж до хорватів на Віслі. Цікаву інформацію подає “Перський Анонім” (982), опублікований В. Мінорським. Це

екстрат з різних арабських географів. Розповідаючи про князя Святоплука, це джерело зазначає, що столиця цього князя була у місті Хурдаб (Хурбад) над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на кордоні печенігів, угрів і русів, і через край русів біжить до краю слов'ян. В Хурбаді три дні в місяці були призначені для торгівлі, в якій брало участь все населення¹¹⁰. Навколо цього фрагменту існує велика література. Були варіанти навіть ототожнення р.Руті з р.Окою, Дунаєм чи іншими ріками. Стільсько (яке могло називатися Хорватським градом) також стоїть на горі, а ріка Колодниця витікає недалеко від підніжжя цієї гори¹¹¹. Але тут ніколи не сходилися кордони печенігів, угрів і русів, тоді як майже очевидно, що р. Рута може бути ототожнена з Прутом. Нижня течія Пруту у X ст. була у межах болгарського впливу, останні на той час були вже слов'янами. Район верхньої течії Пруту був приблизним кордоном Київської Русі (після приєднання дністровських хорватів), Угорщини і Печенігів. Густа сітка селищ і городищ IX-X ст. на Буковині, досліджених Б.Тимощуком і віднесених до білорватських, підкріплює таку локалізацію.

Версія Мар кварта, ніби столицею Святоплука був Краків, бездоказова¹¹². Хурдаб на Руті – теж не столиця моравського князя, а один з центрів міжплеменного (а потім міждержавного) обміну на зразок Ладоги чи Бірки, розташований на краю держави Святоплука (чи меж її впливу), десь у верхній течії Пруту. Може, тут була столиця одного з хорватських князівств. Пошуки Хурдабу на Руті у Сільську на Колодниці ймовірні, але потребують аргументованої відмови від тексту джерела.

В часи князя Святоплука I Моравського (871-894 рр.) різні племена хорватів, а також і вісляни, ввійшли до складу Великої Моравії. Напевно, що на сході межі його впливу сягали витоків Бугу і р. Стрий, де розміщалися племінні хорватські князівства засян, поборан і теребовлян, чи Західнотеребовлянського (Стільського) князівства. У Карпатах межі впливу Святоплука сягали верхньої течії Пруту. В сферу його впливу входило, напевно, і Затисся в Закарпатті¹¹³. Племінні князівства у Середньому Подністров'ї, очевидно, залишалися незалежними. Після падіння Великої Моравії

поборани і теребовляни вийшли з-під моравського впливу, а засяни, схоже, потрапили під угорський, а пізніше чеський впливи. Ці племінні князівства були у X ст. завойовані київським князем Володимиром Святославичем і включені до складу його держави. Дві “чехині” в числі дружин Володимира, напевно, були дочками останніх хорватських князів із деяких з цих князівств. В XI ст. на землях колишніх карпатських хорватів склалася Галицька Русь, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням хорватів-русинів.

У Закарпатті в IX-X ст. хорватський ареал розвивався вздовж долин Лаборця, Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці і районом Кошіце-Пряшів по водорозділі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн р. Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був заселеним¹¹⁴. Десь у цьому районі і проходив західний кордон карпатських хорватів і споріднених з ними словаків. Південні межі карпатських хорватів на лівобережжі Тиси слабо вловимі, особливо в Трансільванії. Якщо вірити легендам часів походу Арпада, тут існувало кілька князівств, окремі з яких були тісно пов’язані з Придністров’ям.

Закарпатський історик С. Пап (1917-1990 рр.) вважав, що карпатські хорвати займали, окрім нинішнього Закарпаття, території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (тобто середнє і нижнє Потисся з усіма притоками Тиси аж до її гирла) та Залісся в Трансільванії. Не виключено, що ці землі не входили у державу Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. У 892 р., під час війни проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра (Володимира, який правив у 888-893 рр.), “щоб він не дозволяв морав’янам купувати сіль у своїй державі”. Дуже правдоподібно, що це повідомлення “Фульденських анналів”¹¹⁵ стосувалося соляних копалень в районі Солотвина. Вперше Солотвино згадано під 1360 р. в грамоті воєводи Драгоша¹¹⁶, але в давніх шахтах знайдені римські монети II-IV ст., що свідчить про їх функціонування і зв’язок з західною торгівлею. Відомі і словацькі казки про соляного принца.

Поважним свідченням болгарського впливу на карпатських хорватів є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земпліні (Словакія): “*сьде лежить кнъязь Пресіань * в літо 996/7 + в літо 1060/61*”¹¹⁷. Пресіан - найстарший з синів царя Івана-Владислава (1015-1018 рр.), який був осліплений і висланий за межі краю. Бл. 1030 р. він перебував у Константинополі. Очевидно, що його прихильники вивезли князя в землі, які колись були в орбіті Болгарської держави.

У IX ст. карпатські хорвати теж почали приймати християнство під впливом Великої Моравії, а також Болгарії. Можливо, що на Закарпатті утвердили християнство слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій, і мова їх перекладу Біблії - це тодішня хорватська мова, як припускав С. Пап. Тут відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, у Горянах біля Ужгороду, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ І. Тимко вважав, що християнство на цих теренах існувало ще у VII-VIII ст. Легенда про св. Івана з документу 1032 р. розповідає про пустельника, який тут жив в районі Нова Весь у Спіші, в долині, яка зветься “долиною св. Івана”. С. Пап був впевнений, що у Спішському Підгороді було руське єпископство, яке розорили і ліквідували у 1320-х рр. після придушення повстання Петра Петуні. На його думку, тут у ротонді був похований архієпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, а також митра єпископа східного обряду, яка зберігається в скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI-XII ст. на пергамені з рядками пісень на честь Дмитра Солунського були знайдені І. Панькевичем у церкві с. Острожниця на Пряшівщині.

Археологічні розвідки за групами городищ дозволяють припускати можливість існування на Закарпатті чотирьох хорватських князівств: Верхнетисянського, Нижньотисянського, Земплінсько-Ужанського і Боржавського. У кінці IX ст. через Карпати перейшли угри. Вони обійшли стороною Боржавське і Верхньотисянське князівства, але зіткнулися з Земплінсько-Ужанським князем Лаборцем. Можливо, що це був найсильніший з закарпатських князів, а решта були його данниками. Тому Алмош скористався з протиріч між ними і вирушив прямо на Лаборця.

Городища в Данилові і Олександрівці Хустського району, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тисі, солотвинські рудники і багаті марамороські землі дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя потужним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи уступають за розмірами і потужністю укріплень городищам у Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про можливість боржавського князя. Напевно, і мукачівське городище було потужним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Ймовірно, що кожне князівство провадило власну політику, що і відбито у пізніших легендах. Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії, було остаточно завойоване угорцями аж у часи короля Стефана на початку XI ст.

Князь Лаборець першим зіткнувся з угорським військом. Прорвавшись з оточення після здобуття Ужгорода, він втік у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно, спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. А р. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Війна була впертою, і при штурмі Земплина загинув угорський вождь Алмош. Це не означає, що саме князівство відразу ж було приєднане до Угорщини. Можливо, що цей процес затягнувся на роки.

Не виглядає переконливою думка тих істориків, які вважають, що закарпатські князівства були завойовані Володимиром Святославичем у 993 р.¹¹⁸. Скоріше, на той час закарпатські князівства залишалися незалежними, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I приєднав до своїх володінь Нижньотисянське, Верхньотисянське і Земплинське князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється по топоніміці цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідси до болота Лап, рік Самош і Красна. Близько 1030 р. всі закарпатські землі, за виключенням хіба верхів'їв Тиси, вже були в складі Угорщини, утворивши *Marchia Rutenorum*, яку отримав спадкоємець угорського престолу герцог Імре, син Стефана I, що титулувався *Emericus dux Ruisorum*. Правда, навколо цих термінів і

джерел, де вони згадуються, ще точиться полеміка. Приєднання до Угорського королівства Боржавського князівства відбулося, напевно, у 1015-1020 рр., коли на Русі тривали усобиці між синами Володимира Святославича¹¹⁹.

У першій третині XI ст., коли завершилося приєднання закарпатських земель до Угорщини, вони були заселені русинами, прямими нащадками карпатських хорватів. Разом з їх іншою гілкою – русинами, які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони склали єдиний етнічний масив. Ця етнічна єдність була настільки сильною, що, незважаючи на перебування в Угорській державі більше дев'яти століть, зазнаючи неминучої в таких випадках асиміляції, закарпатські русини залишилися часткою українського народу, зберегли мову (яка при всіх своєрідностях місцевих діалектів, описаних О. Горбачем¹²⁰, залишається українською) і велику своєрідну культуру, яка, схоже, зберегла в своїй основі прабатьківську хорватську архаїку (зокрема, це стосується запрягу коней та волів і пов'язаної з ними номенклатури¹²¹).

Аналіз всіх нечисленних джерел, що збереглися, та погодження їх з топонімічними, лінгвістичними й археологічними матеріалами дозволяють припускати, що у VIII-X ст. до приєднання до Київської Русі у басейнах Сяну та Верхнього Дністра, напевно, існували хорватські племінні князівства посян, теребовлян і поборан; на Середньому Дністрі і Верхньому Пруті - Східнотеребовлянське чи Галицьке хорватське князівство (а, напевно, і обидва); за Карпатами - Боржавське, Верхньотисянське, Земплинсько-Ужанське і Нижньотисянське хорватські князівства. Укріплення городищ, які збереглися, їх планування і забудова, ремісничі комплекси, як згадуваний металургійний комплекс у Рудниках, рівень технології виробництва дозволяють говорити про диференціацію суспільства в обох регіонах і його політичну організованість¹²².

¹ Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.2. – Sv.1. – Praha, 1906. – S.250-261.

² Modelski T.E. Z onomastyki i terminologji średniowiecznej // Kwartalnik Historyczny. – T.34. – 1920. – S.11-14.

- ³ Šišić F. Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. – Zagreb, 1925. – S.86-88.
- ⁴ Hauptmann L. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S.86-88.
- ⁵ Widajewicz J. Państwo Wiślan. – Kraków, 1947. – S.16-30.
- ⁶ Labuda G. Piersze państwo słowiańskie - państwo Samona. – Poznań, 1949. – S.203; Éíâî ć. Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988.
- ⁷ Zasterova Ā. Hlavní problémy z počátků dejin slovanských narodů // Vznik ř počátky slovanu. – T.1. – Praha, 1956. – S.34-45.
- ⁸ Łowmiański Ā. Początki Polski. – T.2. – Warszawa, 1964. – S.114-130.
- ⁹ Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати ? // Миколаївщина: Зб. наук. статей. – Т.1. – Львів, 1998. – С.49-79.
- ¹⁰ Sakaj S. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. – T.15. – 1949. – S.313-340.
- ¹¹ Marquart J. Ostereuropaishe und ostasiatishhe Streifzřge. – Leipzig, 1903. – P.129-139.
- ¹² Hauptmann L. Dolazak Hrvata. – S.88-120.
- ¹³ Hruby V. Puvodni Hranice Biskupstvi Prařskeho a hranice Riće Āeske v 10 století / Āasopis Matice Moravske. – T.50. – 1926. – S.104.
- ¹⁴ Perich L. Slezko. – Praha, 1945. – S.45.
- ¹⁵ Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. – London, 1949. – P.392.
- ¹⁶ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва-Ленинград, 1948. – С.245.
- ¹⁷ Королюк В.Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Краткие сообщения Института славяноведения. – № 9. – 1952. – С.43-50.
- ¹⁸ Бліфельд Д.З. Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С.357.
- ¹⁹ Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5-6. – С.2; Його ж. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати ? – С.49-50.
- ²⁰ RaĀki F. // Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. – T.59. – 1881. – S.201-218; Jagić V. Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. – T.17. – Berlin, 1895. – P.47-87; Brückner A. Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. – ř 3. – 1924-1925. – S.209-211.
- ²¹ Кононов А.Н. Опыт анализа термина Турк // Советская Этнография. – 1949. – № 1. – С.49; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. – Bd.2. – Budapest, 1958. – P.13-17, 320-327; Kristó Gy., Makk F., Szegfű L., Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez. – 1 k. – Szeged, 1973-1974. – 11-12. I; Литаврин Г.Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С.198-217; Ligeti L. A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Ārpádkorbon. – Budapest, 1986. – 321-332.
- ²² Ohnsorge W. Konstantinopol und der Okzident. – Darmstadt, 1966.
- ²³ Kunstmann H. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven 29/1. – N. VII. – 1984. – S.111-122.
- ²⁴ Ронин В. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного „Об управлении империей” // Византийский Временник. – Т.44. – 1983. – С.60-68.
- ²⁵ Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando imperio... – T.2. – Paris, 1711. – P.91-92.

- ²⁶ Mikyczi J. *Otiorum Croatiae liber unus.* – Budaе, 1806. – P.78.
- ²⁷ Niderle L. *Slovanske staroïitnosti.* – D.2. – Sv.2. – Praha, 1910. – S.252; Багринець В.М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С.22.
- ²⁸ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских стезей IX-XIII вв. – Киев, 1884; Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum.* – Т.6. – 1933. – С.1-66; Gregoire H. *Byzance, les Khazars, les Magyar et les Petcheenegues* // VII CIEB. *Resumes des comm.* – Paris, 1940. – P.6-7; Grousset H.I. *Empire des steppes.* – Paris, 1941. – P.238; Feher G. *Zur Geschichte der Steppenvölker von Sudrussland im 9-10 Jh.* // *Studia slavia ASH.* – Т.5. – 1955. – P.257-326; Jettmar K. *Die fruher Steppen-Völker.* – Baden-Baden, 1965; Boba I. *Nomads, Northmen and the Slavs, Eastern Europa in the Ninth Century* // *Slavo-Orientalia.* – Bd.2. – Wisbaden, 1967. – P.10; Diaconu P. *Les Petchenegues Bas-Danube.* – Bucurecti, 1970; Shepard J. *The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone* // *The Byzantine Black Sea.* – Athenes, 1979. – P.218-237.
- ²⁹ Плетнева С. Хазары. – М., 1986. – С.153-154.
- ³⁰ Bozilow I. *Les Potchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube* // *Etudes Balkaniques.* – Sofia, 1971. – а 3. – P.170-175, пор. також: Gyorffy Gy. *Sur la question de l'atablissement des Petchenegues en Europe* // *Acta orientalia ASH.* – Т.25. – Budapest, 1972. – P.283-292.
- ³¹ *Constantine Porphirogenitus. De administrando imperio.* - Vol.2 / *Commentari by F.Dvornik, R.J.Jenkins, V.Lewis, Gy.Moravcsik, D.Obolensky, S.Runciman.* – London, 1962; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.267-333; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г.Литаврина и А.П.Новосельцева. – М., 1991; Lonjar M. *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature* // *Diadora.* – 14. – 1992. – S. 375-443; Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати ? – С. 50-63.
- ³² Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 339.
- ³³ ПВЛ. – Ч.1. – С.11, 14, 23, 84.
- ³⁴ *Monumenta Poloniae Historica.* - Т.2. - Lwyw, 1872. – P.231.
- ³⁵ Ekblom R. *Arfred the Great as Geographer* // *Studia Neophilologica.* – Т.14. – Uppsala, 1941/1942. – P.142.
- ³⁶ Boswort J. *King Alfred's Anglo-Saxon version.* – London, 1859. – P.37; Labuda G. *Īrydia skandynawskie i angiosaskie do dziejyw siowianszyzny.* – Warszawa, 1961. – S.95.
- ³⁷ Niderle L. *Slovanske staroïitnosti.* – D.3. – Praha, 1911. – S.128.
- ³⁸ Boswort J. *King Alfred's.* – P.37.
- ³⁹ Labuda G. *Īrydia skandynawskie.* – S.96-98.
- ⁴⁰ Матузова В.И. *Английские средневековые источники.* – М., 1979. – С.28.
- ⁴¹ Подосинов А.В. *Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья.* – М., 1985. – С.159.
- ⁴² Chaloupecky V. *Kniže svaty Vaclav* // *Česky časopis historicky.* – Т.47. – 1946. – S.47.
- ⁴³ Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати ? – С.62.
- ⁴⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси.* - Т.1. – К., 1991. – С.213, 493.

- ⁴⁵ Jowmiański H. Początki Polski. – T.2. – Warszawa, 1964. – S.112; T.3. – Warszawa, 1967. – S.68-69.
- ⁴⁶ Kunstmann H. Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. – 27/1. – 1982. – S.131-136; Id. Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien ? // Die Welt der Slaven. – 28. – 1983. – S.370; Idem. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven. – 29/1. – N.F. VII. – 1984. – S.119.
- ⁴⁷ Klaić N. Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // Croatica Christiana Periodica. – G.12. – B.21. – Zagreb, 1988. – S.49-62.
- ⁴⁸ Katišić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena si uga na sjever // Starohrvatska Prosvjeta. – а20. – 1990 (1992). – S.225-328.
- ⁴⁹ Mužić I. Podrijetlo i pravjera Hrvata. – Split, 1991.
- ⁵⁰ Hauptmann L. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S.88-120; Idem. Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte. – T.62. – 1954. – S.147.
- ⁵¹ Grafenauer B. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – T.5. – Zagreb. – 1952. – S.1-55.
- ⁵² Pantelić S. Najstarija povijest Hrvata. – Mainz, 1993.
- ⁵³ Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М., 1980; Филипчук М.А. Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10-12. – С.55.
- ⁵⁴ Belosević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. – Zagreb, 1980. – S.47.
- ⁵⁵ Schmidt B. Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. – Halle, 1961. – S.41; Hermann J. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1986. – S.18.
- ⁵⁶ Ісаєвич Я.Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.90-104.
- ⁵⁷ Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення Українського Прикарпаття в останній чверті 1 тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжн. наук. конф. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.229-236.
- ⁵⁸ Roepell R. Geschichte Polens. – Bd.1. – Hamburg, 1840. – S.144.
- ⁵⁹ Мельникова Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти член-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 13-15 апреля 1992 г. – М., 1992; Ее же. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992-1993 гг. – Москва, 1995.
- ⁶⁰ Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. – Kraków, 1937. – S.13-15; Labuda G. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // Chrystianizacja Polski południowej. – Kraków, 1994. – S.82-99.
- ⁶¹ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Ed. G.Friedrich. – T.1. – Praha, 1894-1897. – Д.93; Vaneček V. Pevnich tisíc let. – Praha, 1949. – S.126.
- ⁶² Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.2. – Sv.1. – Praha, 1906. – S.193, 224.
- ⁶³ Łowmiański H. Początki Polski. – T.2. – Warszawa, 1964. – S.174.
- ⁶⁴ Kętrzyński W. Granice Polski w X wieku // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. – T.35. – 1894. – S.2.

- ⁶⁵ Widajewicz J. Państwo Wiślan. – Kraków, 1947. – S.15.
- ⁶⁶ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – T.20 (Rocznik 1951-1952). – Poznań, 1955. – S.42-54.
- ⁶⁷ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993. – С.7-51; Его же. Хазары, русь, луколяне, венгры: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С.292-295.
- ⁶⁸ Херрманн И. Ruzzi Forsderen Liudi. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.162-169.
- ⁶⁹ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжн. конфії. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.211-219.
- ⁷⁰ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники... – С.14.
- ⁷¹ Lewicki T. Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. – T.32. – Poznań, 1956. – S.32-33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961. – S.66-69, 83.
- ⁷² Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego., – S.51.
- ⁷³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С.81, 84, 29.
- ⁷⁴ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники. – С.14, 35.
- ⁷⁵ Войтович Л. “Черв'яни” у працях І.Крип'якевича (до питання про початки державності) // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С.821.
- ⁷⁶ Widajewicz J. Początki Polski. – Warszawa, 1948. – S.43.
- ⁷⁷ Lehr-Spławiński T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – T.41. – Kraków, 1961. – S.265.
- ⁷⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках. – С.214.
- ⁷⁹ Херрманн И. Ruzzi Forsderen Liudi. – С.166.
- ⁸⁰ Цікаво, що і відомості відомого арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді (947) про державу Валияна та її короля Маджака польські історики, а за ними і деякі сучасні російські історики, схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі, який визволився з візантійського полону у вересні 845 р., та Харуна ібн Яхья, який визволився з візантійського полону бл. 900 р. Їх інформація відноситься до 40-80-х років IX ст. Як справедливо зауважив А.Новосельцев, у IX ст. Волина у Помор'ї не існувало. Зрештою, про Помор'я у Візантії тоді нічого і не знали. (Див.: Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3).
- ⁸¹ Łowmiański H. Początki Polski. – T.4. – Warszawa, 1970. – S.491-493.
- ⁸² Labuda G. Narodziny polsko-ukrainskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S.9-17.
- ⁸³ Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S.47-64.

- ⁸⁴ Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 9.
- ⁸⁵ Королюк В.Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Краткие сообщения ин-та славяноведения. – № 9. – 1952. – С.48-49.
- ⁸⁶ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – T.2. – Poznań, 1844. – S.188, 782; Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.4. – Praha, 1924. – S.150.
- ⁸⁷ Филипчук М. Генезис Прикарпатських городищ VIII-XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доповідей міжн. конф. „Еволюція розвитку слов'янських градів VIII – XIV ст. у передгір'ї Карпат”. – Львів, 1994.
- ⁸⁸ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. –Lwów, 1917. – S.52; Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dobnicy Arsbok. – 1957-1958. – Lund. – 1961. – S.64-85; Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «Geografem Bawarskim» // Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich. – T.1, sekcja 2. – Lwów, 1925. – S.8.
- ⁸⁹ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «Geografem Bawarskim» // Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich. – T.1, sekcja 2. – Lwów, 1925. – S.8.
- ⁹⁰ Карамзин Н.А. История государства Российского. – Т.1. – СПб., 1818. – С.22.
- ⁹¹ Dobrovski J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. – 18. – 1827. – № 92-93. – S.150.
- ⁹² Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph und Mahren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mahrens und Schlesiens. – №2. – 1898. – S.220.
- ⁹³ Krysiński A. Pomorze pleminne w swietle przekazy t. zw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. – 7. – 1961. – S.480-502.
- ⁹⁴ Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – 3. – 1951-1952. – S.81; Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – T.20 (Rocznik 1951-1952). – Poznań, 1955. – S.42-54.
- ⁹⁵ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках... – С.214, 219.
- ⁹⁶ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники... – С.36-37; Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках... – С.215.
- ⁹⁷ Młynarska-Kaletynowa M. // Słownik starożytności słowiańskich. – T.6. – Cz.1. – Warszawa, 1977. – S.190-191.
- ⁹⁸ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – T.2. – Poznań, 1844. – S.100, 776.
- ⁹⁹ Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph und Mahren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mahrens und Schlesiens. – 2. – 1898. – S.226; Zeuss D. Die Deutschen und die Nachbarstamme. – Helderberg, 1925. – S.615; Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «Geografem Bawarskim» // Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich. – T.1, sekcja 2. – Lwów, 1925. – S.6-15; Spal J. Jmena zapadnich Slovanu u Geografa Bavorskeho // Slavia. – a24. – 1955. – Z.1. – S.6; Pilar O. Dilo neznameho bavorskeho geografa // Historicka geografie. – 12. – 1974. – S.229.
- ¹⁰⁰ Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис червоної калини. – 1993. – N 5-6. – С.2-54; Його ж. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати ? // Миколаївщина: 36. наук. статей. – Т.1. – Львів, 1998. – С.49-79; Його ж. Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі

- тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.195-210.
- ¹⁰¹ Ісаєвич Я.Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.90-104.
- ¹⁰² Тимошук Б.О. Язичеські святилища Галицької Русі // Історико-філологічний вісник Українського Інституту. – Т.1. – М., 1997. – С.176-181.
- ¹⁰³ Тимошук Б.О. Ілівське городище-святилище // Міжнародна наукова конференція: Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С.28-29.
- ¹⁰⁴ Корчинский О.М. Раннефеодальные центры летописных хорват IX – X вв. в Верхнем Поднестровье (по данным археологических исследований) // Материали школи молодих славистів і балканістів. – М., 1990. – С.3-14; Його ж. Стільський град IX-XI ст. // Liberation Path Ukrainian Political, Social, Scientific and Literary Magazine. – 1993. – № 7.
- ¹⁰⁵ Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // Slavia antiqua. – Т.2. – 1949/1950. – S.347-349.
- ¹⁰⁶ Łowmiański H. Początki Polski. – Т.2. – S.155-157.
- ¹⁰⁷ Kupfer F., Lewicki T. Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej Europy. – Wrocław-Warszawa, 1956. – S.32-60.
- ¹⁰⁸ Крюков В. Чи знали арабські автори IX-X століть про Карпати і карпатських слов'ян? // Україна в минулому. – Вип.4. – Київ-Львів, 1993. – С.7-16.
- ¹⁰⁹ Lewicki T. Państwo Wislan-Chorwatów w opisie al-Masudiego // SAU. – Т.49. – 1948/1949. – S.25.
- ¹¹⁰ Hudud al-Alam "The Regions of the World" A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / By V.Minorski. – London, 1937. – P.159.
- ¹¹¹ Корчинський О. Городище-гігант в передгір'ях Карпат // Труды V Межд. конгресса славянской археологии. – Т.3. – Москва, 1987. – С.11-15.
- ¹¹² Marquart J. Ostereuropaishe... - S.471.
- ¹¹³ Войтович Л. Слідами білих хорватів. – С.2-10, 57; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? – С.49-79; Овчинников О. Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С.19-21.
- ¹¹⁴ Wędzki A. Słowacja // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Т.5. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. – S.252-256, S.253, mapa.
- ¹¹⁵ Annales Fuldenses (680-901) / Ed. G.H.Pertz // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. – Т.1. – Hannoverae, 1826. – P.401.
- ¹¹⁶ Дулишкович І. Исторические черты Угро-Русских. – Тетрадь 1. – Ужгород, 1874. – С.113.
- ¹¹⁷ Tkadlčík V. Cyrílský nápis v Michalovcích // Slavia. – 1983. – а 2. – S.121-123.
- ¹¹⁸ Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. // Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту. Іст.-філолог. серія. – Ужгород, 1949. – С.32-37.
- ¹¹⁹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.125.
- ¹²⁰ Горбач О. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами // Християнський голос. – Мюнхен. – 1970. – Ч.1-2. – С.1-4; Його ж. Південно-лемківська говірка й

діалектичний словник с.Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина). – Мюнхен, 1973; Його ж. Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки // Енциклопедія Українознавства. – Т.2. – 1992. – С.16-19.

¹²¹ Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. – Львів, 2003.

¹²² Цигилик В. Залізодобувний центр в с.Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть н.е. // Миколаївщина: Зб. наук. статей. – Т.1. – Львів, 1998. – С.39-48; Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н.е. Стільсько та його округу // Миколаївщина: Зб. наук. статей. – Т.1. – Львів, 1998. – С.80-104; Його ж. Про господарство та соціальні мікроструктури населення Українського Прикарпаття в останній чверті 1 тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть – Матеріали Міжн. наук. конф. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.220-238.